

Sławomir Kadrow

O chronologii początków epok metali

Czas jest wymiarem rzeczywistości, która w świetle teorii względności Einsteina ma charakter ciągły. Wielu filozofów podkreśla przypadkowość i losowy charakter dziejów (por. Pare 2008, 70). Archeologia jako część nauki, która jest osadzona w kulturze, ma za cel osvajanie przypadkowej przyrody zewnętrznej i równie przypadkowemu wpływowi czasu. Człowiek nadaje sens przeżywanemu światu. Odnosi go do mitu, czyli do realności nie potrzebującej uzasadnienia ani dowodu. Kultura (w tym: archeologia) nadaje sens rzeczywistości (Kołakowski 2009, 13–15). Jednym z licznych sposobów osvajania rzeczywistości i nadawania jej sensu są wszelkiego rodzaju zabiegi klasyfikacyjne, w tym typologia i periodyzacja badanych odcinków dziejów (por. Kadrow 2016, 13–15). Niezrozumiały, ciągły czas podzielony na odcinki (epoki, okresy, fazy) staje się znaczący i sensowny (Kadrow 2013, 782).

W każdym społeczeństwie odczuwanie i pomiary czasu są związane ze społeczno-kulturowymi zachowaniami i ze strukturą określone grupy (np. Kadrow 2013). W cywilizacji zachodniej mamy do czynienia z ujednoczeniem pojmowania i mierzenia czasu zgodnie z regułami panującymi w zrationalizowanym społeczeństwie (Aveni 2001, 10–16). Początki tego procesu miały miejsce w oświeceniu. Jego świadectwem jest wypracowanie naukowych zrębów typologii jako sposobu określania chronologii względnej przez Johanna Joachima Winckelmanna w dziele *Geschichte der Kunst des Alterthums* z 1764 roku (por. Schnapp, Kristiansen 1999) oraz systemu trzech epok przez Christiana Jürgensena Thomsena w katalogu wystawy Muzeum w Kopenhadze pt. *Ledetraad til nordisk Oldkyndighed* z 1836 roku. To ostatnie dzieło wile zawdzięcza dokonaniom duńskiego historyka oświeceniowego Petera Fredrika Suhma, aktywnego w 2. poł. XVIII wieku (por. Pare 2008, 71).

Do dzisiaj wysiłki nakierowane na ustalenie chronologii i periodyzacji w archeologii inspirowane są głównie dziełem Oscara Monteliusa (1885), uważanym za jedno z najdoskonalszych osiągnięć w tym zakresie (Gräslund 1986). W polskiej literaturze przedmiotu dość szczegółowo przedstawiono reguły rządzące kształtowaniem podstaw chronologii względnej (por. np. Dąbrowski 1993) oraz krytykę koncentrowania się li tylko na studiach tego typu (Ostoja-Zagórski 1989). Zwalnia mnie to z obowiązku zajmowania się tymi problemami w tym artykule. Przyjęto za oczywiste, że podobne do siebie (identyczne) wyroby były produkowane, użytkowane i deponowane w mniej więcej tym samym czasie. Ewentualne różnice w czasie wytwarzania i cyrkulacji wspomnianych zabytków mogły być spowodowane dystansem przestrzennym, efektem regionalizacji. Nie dostrzegano raczej innych powodów „zachowania się” zabytków w czasie.

W latach pięćdziesiątych XX wieku ustalono chronologię wewnętrzną epoki miedzi na Wielkiej Nizinie Węgierskiej czyli sekwencję czasową kultury Tiszapolgár (wczesny okres), Bodrogkeresztúr i Hunyadihalom (środkowy okres) i Baden (późny okres epoki miedzi). Schemat ten został opracowany na podstawie wyników badań na cmentarzysku w Tiszapolgár-Basatanya (Bognár-Kutzián 1963) i stratygrafii na osadzie w Székely-Zöldtelek (Kalicz 1958). Evžen Neustupný określił chronologię absolutną kultury Tiszapolgár na okres między 4500 i 4000 BC a kultury Bodrogkeresztúr na okres 4000–3600 BC (Neustupný 1968, tab. 5).

Kultury Tiszapolgár i Bodrogkeresztúr uważano za następujące po sobie etapy rozwoju epoki miedzi na obszarze dorzecza Cisy. Potwierdzają to wyniki analizy korespondencji typów ceramiki wkładanej do grobów na cmentarzysku w Basatanya (Meisenheimer 1989). Niemniej trzeba przypomnieć, że Ida Bognár-Kutzián wydzieliła na tym cmentarzysku kategorię tzw. grobów przejściowych (Bognár-Kutzián 1963, 538). Jednocześnie zauważyła, że groby te nie są archeologicznie uchwytnym śladem transformacji kultury Tiszapolgár w kulturę Bodrogkeresztúr (Bognár-Kutzián 1963, 523), sugerując, że druga z wymienionych kultur nie jest w sensie genetycznym następcą tej pierwszej i że był taki krótki okres w historii funkcjonowania cmentarzyska w Basatanya, w którym społeczności obu kultur wspólnie je użytkowały.

W studiach na wczesnym okresie epoki brązu w Europie Środkowej obserwowane są trudności w synchronizacji wyników studiów chronologicznych nad różnymi kategoriami zabytków (Kadrow 2001, 39). Wielofazowa chronologia wewnętrzna kultury unietyckiej opiera się na typologii naczyń ceramicznych (Moucha 1963). Postulowany jest ponadto czasowy związek „klasycznej”, ostroprofilowanej ceramiki z „klasycznymi” wyrobami z brązu, głównie ze szpilami z uchata (unietycką) główką (m.in. Bartelheim 1998, 9–12). Zasięgi klasycznych form wspomnianych obu kategorii zabytków pokrywają się jednak tylko w Środkowych Niemczech, w Czechach, na Morawach i na Śląsku oraz w południowo-zachodniej Wielkopolsce (por. Kadrow 2001, ryc. 5). W Meklemburgii (np. w Melz – por. Rassmann, Schoknecht 1998), czy też w północnej Wielkopolsce (np. Gedl 1983, tabl. 52A, B, D) występują klasyczne metale ale nie ma tam śladu klasycznej, ostroprofilowanej ceramiki. Natomiast w południowo-zachodniej Słowacji przedklasyczna ceramika (z II i III fazy Mouchy) występuje niekiedy z unietyckimi szpilami (np. w miejscowości Veľký Grob; por. Novotná 1980, 12).

Problemy interpretacyjne nasuwają się też w obliczu datowań radiowęglowych niektórych zespołów. Grób 24 z Quenstedt, który zawiera ostroprofilowany kubek, oraz grób 34 z tego samego cmentarzyska, w którym odkryto szpilę z uchata (unietycką) główką, datowane są odpowiednio na okres 2350–2120 i 2300–2030 BC (Müller 1999, ryc. 3). Jest to chronologia zdecydowanie wcześniejsza od przewidywanej.

Johannes Müller przypomniał, że już ponad 60 lat temu część badaczy niemieckich zauważyła, że to co uważane było za efekt następstwa czasowego (po kubkach z zaokrąglonym brzuścem pojawiają się kubki ostro profilowa-

ne), może mieć wymiar zróżnicowania przestrzennego (dwie grupy regionalne z zaokrąglonymi i ostroprofilowanymi kubkami; por. Mandera 1953, 178–192). Ulrich Fischer wysunął przypuszczenie, że aspekt przestrzenny ma również występowanie grobów wyposażonych przede wszystkim w ceramikę oraz grobów, w których deponowano głównie metale (Fischer 1956).

Warto przypomnieć, że niekiedy – wbrew panującym poglądom – uważano, że faza protounietycka i starounietycka były współczesnymi sobie, genetycznie odmiennymi zjawiskami zjawiskami kulturowymi, występującymi na tych samych obszarach obok siebie, a nie kolejnymi fazami tej samej kultury (Pleinerová 1966; 1967).

Na podstawie dat radiowęglowych, analizy stratygrafii horyzontalnej oraz typologicznej zespołów osadowych fazy klasycznej kultury mierzanowickiej na stanowisku Babia Góra I-II w Iwanowicach, stwierdzono współwystępowanie w tym samym czasie kilku mikroetapów rozwoju stylistycznego ceramiki (3b i 3c oraz 3d i 3e) na obszarze jednej osady (Kadrow 1991, 55–57, ryc. 32).

Müller proponuje uznać opisany wyżej stan jako efekt istnienia dwóch grup terytorialnych: (a) centralnej z klasycznymi kubkami i z klasycznymi metalami oraz (b) peryferyjnej z kubkami o zaokrąglonych brzuścach i w praktyce bez wyposażenia metalowego w grobach. Pierwszą grupę łączy on z ośrodkami władzy i z rodzącymi się elitami, a tą drugą z egalitarnymi populacjami kultury unietyckiej (Müller 1999, 118–123).

W ciągu kilku ostatnich lat opublikowano dwa ważne artykuły (Raczky, Siklósi 2013; Stockhammer i in. 2015), których treść przekonuje nas do zmiany naszego podejścia do typologii i problemów chronologii względnej, nie tylko w przypadku wymienionych wyżej przypadków Kotliny Karpackiej w epoce miedzi i Europy Środkowej we wczesnym okresie epoki brązu.

W pierwszym z wymienionych artykułów (Raczky, Siklósi 2013) autorzy zaproponowali rewizję chronologii wczesnego i środkowego okresu epoki miedzi na Wielkiej Nizinie Węgierskiej. Pobrali serię prób węgla drzewnego i kości do określenia wieku bezwzględnego metodą radiowęglową AMS. Próbkę (35 sztuk) pobrano z czterech cmentarzysk, jednej osady otoczonej rowami oraz z jednej osady otwartej (por. Raczky, Siklósi 2013, tab. 1, ryc. 1). Pochodzą one z dobrze określonych kontekstów i zawierają bogaty materiał zabytkowy, pozwalający na ich jednoznaczne przypisanie do określonego taksonu typologiczno-kulturowego. Następnie wszystkie oznaczenia radiowęglowe poddano analizie bayessowskiej. Najbardziej przekonujący zestaw danych otrzymano z cmentarzyska w Tiszapolgár-Basatanya (Raczky, Siklósi 2013, ryc. 2–5).

W świetle nowych analiz panuje sprzeczność między sekwencją kulturową na obszarze Wielkiej Niziny Węgierskiej, ustaloną na podstawie tradycyjnych metod a datowaniem radiowęglowym. Pomiaru ASM sugerują, że początek epoki miedzi (eneolitu) zaczął się tam ok. 4350 BC i trwał do ok. 4000 BC (Raczky, Siklósi 2013, tab. 2; ryc. 7). Różne warianty tiszapolgarskiego stylu były obecne na przestrzeni całego tego okresu, podczas gdy styl bodrogkereszturski, który miał rzekomo zastąpić ten pierwszy, stwierdzany jest również w najstarszych grobach z interesującego nas okresu. Na cmentarzysku

w Basatanya groby zawierające ceramikę typu bodrogkereszturskiego pojawiają się już ok. 4300 BC i występują nieprzerwanie do 4000 BC. Świadczy to o tym, że oba style występowały w tym czasie bok siebie na wspomnianym cmentarzysku. Tezę o chronologicznym następstwie obu stylów ceramicznych należy zastąpić inną interpretacją.

Daty AMS z innych stanowisk kultury Tiszapolgár i Bodrogkeresztúr w północnej i środkowej części Wielkiej Niziny Węgierskiej potwierdzają synchroniczność występowania obu stylów ceramicznych. Tylko po części można to wytłumaczyć jako efekt zaburzeń w przebiegu krzywej kalibracyjnej. Stwierdzona synchroniczność obu stylów ceramicznych powinna skłaniać do przewartościowania dotychczas panujących poglądów co do ich roli jako chronologicznych wyznaczników kolejnych faz sekwencji rozwojowej epoki miedzi we wschodniej części Kotliny Karpackiej. Wskazuje ona natomiast na implikacje społeczno-kulturowe sytuacji w tej części naszego kontynentu. Ma też znaczenie (por. Raczyk, Siklósi 2013, ryc. 7) dla zmiany naszych poglądów co do znacznie wcześniejszej chronologii pojawienia się masowych wyrobów z miedzi oraz ozdób ze złota (grób F201/S328 w Rákóczi-falva-Bagi-föld) i ze srebra (grób 2 w Tiszalúc-Sarkad) na omawianych terenie.

Nowe wyniki datowań środkowego okresu epoki miedzi w Transdanubii przy użyciu oznaczeń wysokiej precyzji AMS wskazują, że stwierdzone w dorzeczu Cisy relacje kulturowe miały szerszy wymiar przestrzenny.

Warto wspomnieć, że rok później ukazał się kolejny artykuł poświęcony zagadnieniom chronologii względnej i absolutnej epoki miedzi na Wielkiej Nizinie Węgierskiej (Brummack, Diaconescu 2014), który w zupełnie innym świetle stawia wspomniane problemy. Według autorów analiza bayesowska licznych dat AMS potwierdza tradycyjną, wewnętrzną sekwencję rozwojową kultur Tiszapolgár, Bodrogkeresztúr i Hunyadihalom (Brummack, Diaconescu 2014, ryc. 4–9). Fundamentem apriorycznych założeń bayesowskiej interpretacji oznaczeń radiowęglowych w tym artykule stały się przesłanki z zakresu stratygrafii pionowej w Székely-Zöldtelek (Kalicz 1958, 2–6; Brummack and Diaconescu 2014, ryc. 1) oraz analiza korespondencji typów ceramiki na cmentarzysku w Basatanya (Bognár-Kutzián 1963; Meisenheimer 1989; Brummack, Diaconescu 2014, ryc. 14) oraz szereg innych obserwacji stratygraficznych (Brummack, Diaconescu 2014, 245–246).

Na podstawie licznej serii oznaczeń AMS z obszaru Węgier, Słowacji i Rumunii Tiszapolgár określono następujący schemat chronologii absolutnej epoki miedzi na Wielkiej Nizinie Węgierskiej: Tiszapolgár (4420–4240 BC), Bodrogkeresztúr (4250–4070 BC) i Hunyadihalom (4020–3780 BC; por. Brummack, Diaconescu 2014, 254–255, ryc. 4–9).

W drugim artykule (Stockhammer i in. 2015) poświęconym analizom chronologicznym zespołów grobowych z końca neolitu oraz z wczesnego okresu epoki brązu z południowych Niemiec, autorzy zaprezentowali wartości oznaczeń radiowęglowych wysokiej precyzji (AMS) próbek z kości ludzkich 140 zmarłych z 132 grobów, pobranych z 11 cmentarzysk z okolic Augsburga (Stockhammer i in. 2015, ryc. 2, tab. 1). Zadbano by wszystkie próbkowane

groby zawierały jednoznacznie datowany typologicznie materiał zabytkowy, głównie szpile (Stockhammer i in. 2015, ryc. 6). Ponadto, ponownej analizie poddano próbki z cmentarzyska w Singen (Stockhammer i in. 2015, 7, ryc. 9), która istotnie „odmłodziła” to znane od wielu już lat i ważne stanowisko (Krause 1988, 169–180).

Po przeanalizowaniu wszystkich dat (Stockhammer *et al.* 2015, tab. 2, ryc. 3) autorzy dowiedli, że przejście od późnego neolitu do wczesnego okresu brązu miało miejsce w południowych Niemczech bez istotnej przerwy czy też wzajemnego nakładania się w czasie wspomnianych okresów ok. 2150 roku BC (Stockhammer i in. 2015, ryc. 4). W świetle ich badań długość trwania wczesnego okresu epoki brązu należy skrócić od powszechnie przyjmowanych 750–700 lat do tylko 450 lat, tj. od 2150 do 1700 BC.

Autorzy przekonują, że podczas całego trwania wczesnego brązu używano i deponowano szpile typowe dla podokresu epoki brązu A1. Bardziej skomplikowane technologicznie zabytki tradycyjnie łączone z podokresem epoki brązu A2 pojawiły się ok. 1900 BC po raz pierwszy (Stockhammer *et al.* 2015, ryc. 8). Tak więc nie ma podstaw do ujmowania przejścia podokresów A1 i A2 epoki brązu w sposób przedstawiany w literaturze przedmiotu przez ostatnich 100 lat. Zebrane w artykule dane wskazują na złożony proces współistnienia różnych, prostych i zaawansowanych technologicznie, obiektów z brązu.

Okazało się, że podokresy A1 i A2 epoki brązu nie powinny być traktowane jako dwa etapy w sekwencji chronologicznej epoki brązu w południowych Niemczech (Stockhammer *et al.* 2015, 28–29). W świetle naszych analiz podokresy A1 i A2 epoki brązu są konsekwencją różnego tempa przyjmowania technologii brązu w południowych Niemczech (A1) i na obszarze kultury unietyckiej we wschodniej części Niemiec, w Czechach, na Morawach, w zachodniej Polsce oraz w części Słowacji i Austrii (A2).

W rezultacie stwierdzono, że podokresy A1 i A2 to w rzeczywistości różne poziomy możliwości i gotowości do przyjęcia nowej technologii brązu i towarzyszącemu jej kompleksowi przekonań i wartości. A1 i A2 nie są zjawiskiem chronologicznym. Są to raczej fenomeny przestrzenne. Znaleźiska typowe dla A2 w południowych Niemczech i zabytki typowe dla A1 na terenie kultury unietyckiej należy interpretować jako lokalne akceptacje obcych wyrobów lub ich wzorów niż fazy chronologiczne (Stockhammer i in. 2015, 28–29).

Przytoczone wyżej przykłady nie zniechęcają do stosowania zasad tradycyjnej chronologii względnej. Skłaniają jednak równocześnie do uwzględnienia czynników społecznych, które również kształtowały „zachowanie się” zabytków w czasie. Możliwe było współwystępowanie w tym samym czasie zjawisk kulturowych, które w tradycyjnej archeologii zwykło się uważać za następujące po sobie ogniwa określonych sekwencji chronologicznych. Okazuje się (nie po raz pierwszy) w jak znacznym stopniu wyniki analizy bayesowskiej serii oznaczeń AMS zależą od akceptowanej przez archeologa wiedzy, będącej źródłem przyjmowanych apriorycznie w tego typu analizach założeń. Wzbogaca ona i niuansuje naszą wiedzę na temat następstwa lub współczesności badanych zdarzeń ale jej nie „przewraca do góry nogami”.